

sége, de létezésével is egyenes ellentéte minden árjának. Keletnek bűvös pompája nosztalgikus erővel hatott rá s a Dunántúl nyári estéjében megkezdett mese csillogó fonalai nem egyszer átvezetnek Ázsiába vagy Haábeah romjai közé. Minden keserősége mellett is optimista, akinek vérében van a romantika szeretete és a dzscentri, ez a századokon át fáradt és elfáradt fajta, egy végső fellobbanással minden nagyszerű értéket kiadta benne, úgy, mint Jókaiban, vagy Justh Zsigmondban. Egész ember volt és így kétszeresen tragikus, hogy nem élhette végig egészen a maga életét. Negyvennégy éves korában, két évvel az első könyvének megjelenése után halt meg, agyongyötört, napi robotban elégett idegekkel. A teste korán megroskadt, de szelleme friss és egészséges maradt mindvégig. Hőseiben is a betegeket szerette leginkább. Könyveiben csak egy egészséges emberről van szó, akinek a völgyben felejtett filozófiáját megeshi egy medve és - megdöglik tőle. Az Ofélia-szanatórium megálmodója a ragadós egészségtől akarja megóvni a jövő század embereit, akik fejcsóváló komolysággal fogják megállapítani az utolsó beteg diagnózisát: *Tabes dorsalis*. Menthetetlen. Már verseket ír... Mert a betegség az irodalom, a poézis, a művészet. Mintha önmagát akarta volna igazolni, mint Poe Edgar, az amerikai költő, aki vizespohárral itta a ginevert. És ki tudja?... Kemény Zsigmond is feketekávéval fűtötte az írásait, mint Balzac, Munkácsy is azzal a pohárral koccintott, amelyik Musset-t megölte. Ki tudja? Talán a matematikusoknál igazabb igazságra jutnak azok, akik lehunyt szemmel nyúlnak bele az élet zűrzavarába, akik nem okoskodnak, hanem álmodnak az agorán, ahonnan úgy is elég kíméletlenül szólítja el őket a durva kiáltás: *Daïmonion*, gyerünk fát aprítani...

Budapest, 1913. augusztus hó

Kosztolányi Dezső

Cholnoky Viktor

I.¹

Cholnoky Viktor magyar és kísértetlátó. Nagyon a szívemen fekszik, hogy róla írva így közel maradjon ez a két szó, és szelíden egy gyékényen béküljön egymással. Magyar kísértetlátó. Ez a kapcsolat mindennél jobban bevilágít a művészetébe, és talán pedzi is, hogy van, és mindenkoron volt a magyarságnak egy töredéke, amely napfényben túlvilági alakokat látott, és a széles, boldog, zsíros nyugalomba átkul hozta magával a tört idegek fájdalmas zenéjét. Máshol mindez rendjén van. A német csecsszópo anyja tejével szívja magába a rémlátást, s ha megnő, könyvet ír a démonológiáról, és katedrát kap. Vannak született terhelt nációk. Ezeknél polgári ruhát viselnek a kísértetek. A láz állami szubvencióval jár. A finomság a földön terem. De a mi fajtánk kerek arcú, sűrűvérű és boldogan emésztő. Még a földünk is csak néha lát kísértetet, akkor sem éjfélkor, hanem - minden rémmese paródiájaképpen - a józanság verőfényes órájában, délben, mikor a puszta robbanásig átfűlt homokja pásztorkölteményeket álmodik, és a hőség gulyákról, kutakról, zöld mezőkről delirizál. Nálunk a jó fiúk nem látnak manókat. Csak a rossz fiúk. Ezek a fenegyerekek azonban igazabbak, finomabbak, bátrabbak az idegen boszorkánysoknál, zseniálisak, mint a polgári famíliákból kifajzott művészek, akik generációk békésen elraktározott eleven erejét és érzéfszülőslegét hadakozva, lángolva, keserves könnyel váltják értékké. Ilyen Cholnoky Viktor is, a magyar kísértetlátó.

Nem tudom, mennyire szabad és illik most, hogy első és pompás könyve komoly kritikai megállapításokat parancsolna reám, megrajzolni finom fejét, álomlátó, nefelejcskék szemét, egész testi mivoltában őt magát, aki mindig úgy hat reám, mint a múltból vagy a jövőből, nagyon messziről idetoppant meseherceg. Sokszor azt hiszem, hogy egy

¹ *A Hét*, 1909. december 25.

kis lépéskét kellene tennie, hogy innen, a budapesti aszfaltról, átlépjen a mesék világába. Az az ő világa. Ez, ami itt van, csak motívumokat szolgáltat neki, de ott túl van az igazság és a poézis és a pozitívum. Mégis természetes ez az álmodott világ. Nem érzik rajta a kénköszag. Semmi köze Hoffmannhoz, Barbey d'Aurevillehez, még a vigyorgó, rémes Grabbéhez sem, akivel talán leginkább rokon. Kísértetei kozmikus kísértetek. Görögtűz, füst és festék nélkül. A németek összegyűjtöttek egy csomó kísértetnovellát. Nem kapott meg. Egy fiatal berlini író nemrég kiadta idegizgató, perverzül elfinomított novelláit, melyekkel a borzalmat akarta rám idézni. Ásítva olvastam. De Cholnoky Viktor kísértetei megdobbantották a szívemet. Ezek mélységekből szakadtak fel, szükségszerűen és végzetesen, egy élet mélységeiből, a pokolból, a sötétségből vagy a földből. Délibábok. Fáradt, lazán csillogó álmai a földnek, amelyeket mintha nem is az erőteljes nap szült volna, hanem az éjjel hideg és zöld csillagzata, a hold. Éjjeli délibábok.

Egyszer *A Hét*-ben egy elfelejthetetlenül szép cikkében beszélt a látóról, az idegemberről, akinek idegszálai makrancosan szétgombolyodnak, és míg egyik végük sajgatja szegény testünket, a másik a végtelemben szögell, és a mindenséggel köti össze az embert. Mikor ezt olvastam, reá gondoltam. Az ő idegei hálózák át így a valóságot és a fantázia birodalmát, a régés Babilont és a szegényszagú Ferencvárost, az akkád harcos napimádó lelkét és a kalandor zavaros, tarka, csillogó álmait. Nyugtalan és hánykódó ez az író. Talán ezért globetrotter is. Mindent tud és még azonkívül sokat. Az esprit-je révén egytestvér lehetne a franciákkal, de polihisztor, a népeket, a történelmet, a földgolyóbist kísértetiesen ismeri. Mégsem francia. Ördögi tudás él benne. A humora pedig metsző, marcangoló, amely a brutalitást művészettel házasítja össze. A képzelt beteg meghal, és a kalandor üvegszeméből könny hull. Ördögi humor. Egy mély bensőséges élet fájdalma kacag sorai közt, a szenvedés ördögi ujjongása, a fantasztikumból egyszerre a nyomor mezíten lábujja csüng ki, s a szójátékokon, tréfákon, elhallgatásokon keresztül akarva, nem akarva élénk tűnik egy higgadt agy bölcsessége, nyugalmas tudása és sugalmas megérzése, amely alighogy elárulja, micsoda szépség és gazdagság rejtőzik mögötte. Ördögi könyv.

Tartini zenéjét hallom. Az ördög trilláit.

II.²

Ma reggel láttam őt viszont, a Szvetenay utcai halottasházban, holtan. A halottak liftje lassú zörgéssel hozta szemeim elé a mélyből, a jeges pincéből Viktort. Azon a bádogravatalon feküdt, amely a magyar zseninek kijut. Szelíd, finom fejét még egyszer megnéztem. A júniusi fény rettentő világosságában feküdt, karjai birkózó pózban emelkedtek ki a lepedőből, minthogyha még mindig a láthatatlan ellenséggel küzdene, haragos száján egy néma és tragikus kiáltás, amelyet az én füleim már nem hallanak. Meg kell rajzolnom halotti maszkját. Drága teste, amely a zseni és a végtelen vágyában emésztődött el, az utolsó pillanatban - az örökkévalóság számára - egy tragikus szoborművé fagyott. Aki látta, keményen, könny nélkül nézte, s azt mondta, hogy itt egy modern hős esett el.

Jó lenne most annyi könnycseppet sírni, ahány betűt kell vetni, de halála mellett némuljon el a szentimentalizmus. Láttam otthon a bitanggá vált íróasztalát és tollát is. Vajon benne maradt-e egy tintacsöpp, egy sor, egy cholnokys ötlet, vagy ez is halott már? Az élete, amely kettétört, egész, és a rendelkezés így helyes? Zsenije megpecsétléséül neki is úgy kell összerogynia, mint az amerikai költőnek, aki kezében egy gyógyszerár kilinccsével, az utca kövén hal meg? Nem lehet felelni. Ez az, amiről ő annyit fantáziált. A halál tette költővé. Hogyha írt róla, tollából, amely lángot és szívárványt izzadt, fellegek bújtak ki, s az életünkre új perspektíva nyílt. Mindig róla írt. Kávéházi asztalnál, egy pohár konyak előtt, szájában az ő erős, török cigarettájával, hányszor beszéltünk - négyszemközt - erről a pillanatról, amely most bekövetkezett, és arról a tartományról, amelybe egészen bizonyosan megérkezett. Ő már tudja azt, amit mi még nem tudunk. Pályája kezdetén egy cikket tett közzé *A Hét*-ben a halálról, arról, hogy nincs halál. Azóta minden sora csak neki szólt, álmait a bús nemtő növesztette óriássá, alakjai, ezek a tépett és beteg különcök, ezek a gyönyörű fantaszták, elhagyott vendéglők halljában, késő délután, sötét szivartűz és mérges italok mellett egyre csak az életünk végzetes vendégéről filozofáltak. Folyton csak a halál előcsarnokában járt. Az élet csak fele volt

² *A Hét*, 1912. június 9.

az ő birodalmának, a másik fele, a nagyobb, a levegősebb, az izgatóbb az, amely fantazmagóriákba, kísértetlátásba és lehetetlenségekbe mosódik el. Ebből a látószögből nézett mindent. Fájdalmunkat ez most döbbeneté és néma csodálkozássá változtatja.

Nekünk azonban mégis beszélnünk kell. Azok, akik utánunk jönnek, évtizedek múltán könyvtárakban felütik azt a lapot, amelyet megtisztelt a gyémánttollával, és tőlünk, mostani fiataloktól kérnek adatokat, akiket boldoggá tett a tiszta és becsületes keze szorításával. Hiszem, hogy ma is szövődnek legendák. A jövő beszélni fogja, hogy a XX. század elején, a szegényes és csendes ferencvárosi részen, nyomorban, és később templomi szegénységben élt egy álomlátó, aki a budapesti aszfalton kísértetekkel beszélgetett. Mi láttuk őt. Egzotikus, sovány alakja olyan, minthogyha egy régi meséskönyvből lépne ki. Kezében egy hosszú, fekete bot. Idegesen és félénken megy a fal mellett. A modern utcazaj sérti beteg idegeit, és fél a kongó terektől. Kék szemében a neoromanticizmus túlvilági ábrándja alszik. Ismerőse minden fakír, minden keleti kalandor, a vén kultúra minden papja, vajákosa és varázslója. Akik látták, azok tanúságot tehetnek a költészete igaz volta mellett. Otthon gyertyafénynél ül, egy háromágú ezüst girandole mellett, mert a gáznál és villanynál sokkal többre becsüli az arisztokratikus, tompa fényt. Óriási nagytűvel olvassa egy angol, arab vagy kínai poéta könyvét. Este halljuk, hogy mit mesél. Művészet és bűvészet nála egy. Hipnotizál a szemeivel. Arról szól legszebben, amit sohase látott, s az a legnagyobb kincs, ami nincsen. Hiába írunk róla. Míg magunk előtt tudtuk, ő volt a költészete legfőbb igazolója, a kedélyével, a szikrázó elméjével és a fanyar szatírjával, ezután csak a könyvei maradtak meg, amelyek híven őrzik művészetét, de meleg és teljes életét mégse pótolhatják. Feljegyeztük róla, hogy ő írta legszebb novelláinkat ama nyolc esztendő alatt, melyet *A Hét* családi körében eltöltött. Magyar prózája remekmű. Egyenletes és hullámzó, egyben lágy és kemény. Az alkotás pillanatában csillogó és fürge, mint az olvadó érc, aztán szigorú formába szökken, megkeményszik, a logika vaskalapácsa veri szilárddá, ez teszi értéké, nemes és ritka ötvösmunkává. Tolla ontotta a könnyű, folyékony mondatokat. Hogyha le akarnók kottázni a prózánk ritmusát, akkor Tóth Bélánál és nála kell keresnünk a dallam menetét.

Cholnoky Viktor pszichéje magyar, fájdalmasan és nemesen magyar. Tipikus magyar volt, de egyetlenegy ilyen magyart se ismertem. A fajta, amely vastagnyakú, lármás és zsupori, elfáradt és költővé nemesült benne. Ábrándos és lágy a magyarsága. Az ő magyarsága illatos. Mélabúja hasonló a dunántúli esték, a jegenyés balatoni lankák csendjéhez. Egy züllő és arisztokrata nép szülte, hogy példázója legyen neki, csonkát és nagyszerűt alkosson, s fiatalon haljon meg. Ő pedig szerette a fajtáját. Úgy, ahogy egy költő szeretheti, kritika és politika nélkül, végtelenül. A diadalmas japán csaták idején cikket írt a neomongolizmusról, arról, hogy az árják elfáradtak, és most már miénk a világ. Talán a keleti mindentudásvágy hajtotta, hogy megtanuljon mindent, ami megtanulható, és mindent jobban tudjon, mint más. Folyton szerzett. Agg emberként kellett volna meghalnia a tudás és a tapasztalás kincseivel, egy kertben, rózsák és méhek között, vagy egy csillagvizsgáló toronyban, figyelve az égbolt aranyos titkait. Nem így történt. Költői zsenije beleragadta az életbe, a filléres hajszákba, és negyvennégy éves korában végkimerülést állapított meg rajta a kórház orvosa. Minden pillanatban intenzíven akarta érezni önmagát, az én végtelen mámorát, a romlása, a halála árán is. Egy szegény-szegény nép becsületes szállítója lett. Igazi gyémántot csillogtatott ott, ahol csehüveggel és békasóval is beérik. Rendkívüli dolgokat látott, amelyek már tilosak a földi szemeknek. Olvastam a fejcéduláját. Négy pontos latin szó megmondja, mi volt a halála okozója. Nekem azonban úgy tetszik, hogy a vágya ragadta el közülünk. Tammuz, a gyümölcserlelő és hervasztó, a jóságos és szörnyű keleti isten, a tűz, az ölte meg.

III.³

Cholnoky Viktor novelláiban szerepel egy alak, akiben - egészen biztosan - önmagát írta meg. A dialógusok borús és kedves, neuraszténias Dénese ez. Egy párbeszéd pedig a kritikusnak különösen becses. Az, amelyikben a szereplő meggyónja, hogy vége a bohémségnek, a tudás

³ *A Hét*, 1913. február 23.

megvárásolta, az idegeket ölü és örökösén kutató tudás. Ez Cholnoky Viktor lélektani problémája. Rengeteget tudott. Tudni könnyűség és teher egy olyan igazi költőnek, mint amilyen ő volt. Ahogy én ismerem ezt a drága, színes és mély fantasztát, legjobban kívánt volna egész életében bámulni, új és új eksztázisba roppenni, tele torokkal és tele tudóvel részeg és káromkodó monológokat kiabálni az életre, amely őt tanulni kényszerítette, és ördögös erővel rávette, hogy nézzen minden dolog mélyére. Mi tudunk felejteni. Ő nem tudott. Hogyha írt a vastag és puha Koh-I-Noor ceruzájával, még talán az alkotás pillanatában is eszébe ötlött, hogy mint csiszolják le a grafithengereket a ceruza céljaira, micsoda erdőkből vágják ki a hozzá való fát, a papír, amelynek szemcsés rostjait maga előtt látta, micsoda rongyokból készült, s a feje fölött égő villamos körte fémszála micsoda gyári munkán ment át, míg végre légüres üvegburába került. Ellenséges hatalmak vették körül. Fantáziája tusakodott velük. Zsurnaliszta volt. Emlékeznie kellett dátumokra, gyilkosságokra és betörésekre, folyók, városok, írók és politikusok neveire, kémiai, fizikai, matematikai törvényekre, amelyekbe előszeretettel fogózkodott mérföldeket lépő képzelete. „Ez a borzasztóság, ez a folytonos tudás, ez a mindigokosság, ez a túrheterenül örökké zakatoló, belénk gyökerezett agyvelőmunka, melytől nincsen szabadulás.” Az ő sóhajtása ez. Legszebb dolgai és igazi egyénisége azonban éppen ebből a küzdelemből fakadtak, a pozitív tudás és a hit, a valóság és a lehetetlenség birkózásából. A polihisztor cikkíró költő, aki felejteni akar, a szemek nem vizsgálódnak, de nézni vágnak, a finom fej pihenni és merengeni és játszani, az író csak álmodni, a felejtés arany párnáján.

Cholnoky Viktornak a cikkek robotja, az éjjeli szerkesztőség s a házbérgond közepette voltak nyugodt pillanatai is. Ilyenkor novellákat írt.

Mi jellemzi őt leginkább? Valami kesernyés, ideges és zimanós mosolygás. Eredetileg egy böszavú, patakzó mesemondót láttunk benne, aki hosszan, időfelejtő bájjal tud elbeszélni, s bűvészként rázza elénk veszprémi édes szavait. Utolsó éveiben ért meg a satírja, amely jósból és melegségből, sziszegő haragból és kígyómarású kritikából állott. Az arca teljesen kifejezte a pszichéjét. Amikor beszélt, a szája idegesen és csúfondárosan megrándult, de a kemény férfiszáj fölött két meleg gyermekszem tündökölt, ábrándos és kék, amely forró fénnel

öntötte el arcát, és bocsánatot kért azért a kritikáért, amelyet a bölcs száj mondott. Ezek a szemek látták meg a neuraszténia kísérteteit, a balatoni lankákat, a világhódító magyarokat. A száj aztán kicsúfolta őket. Igazi férfias művész. Az, hogy ő csak fanyalogva vette tudomásul a legújabb magyar írókat, mindenekelőtt annak tudható be, hogy az új művészek legnagyobb része nőiesen elfinomult. Benne, a született betegben volt valami vágy az egészség és az angol-amerikai praktikum után. Szeretett volna mindent tudni, mint egy bogárgyűjtő diák, gépeket és aeroplánokat szerkeszteni, olyan egészséges-józanul írni, mint Rudyard Kipling. Küzdött önmaga ellen. Mégis csak úgy tudott írni, és úgy írt mindig, mint Cholnoky Viktor.

Közvetlenül a halála előtt bontakozott ki teljesen diadalmas grotesksége. A betegsége megtörte. Nem tudott tiltakozni a zsenije ellen. Egészen átadta magát fantasztikus költészetének és kaján satírjának. Valahányszor meglátogattam, az íróasztalán - a nagy mikroszkópja alatt - ott leltem Brueghel és Hogarth egy reprodukcióját, melyet órákig nézegetett, mert testvérien szerette e két, halállal komázó, tréfás és tragikus művészt. Novelláit aggódó gonddal írta. Irodalmat sohase művelt pénzért, határidőre. Sokszor hónapokig beiratlanul állt a lap, amelyen megpendített egy-egy motívumot, és hangulat híján eltett jobb időkre. Ebből az időből származnak azok a novellái, amelyek legmúltóbban tartják fel nevét és őrzik különös csillámú egyéniségét. Ekkor írta az ördög öreganyjáról szóló elbeszélését, aki az ideges embereknek a pokolba lenyúló, összegubancolódott idegszálaiból harisnyát köt. Az áldozatok „azt hiszik, hogy valami kötélzárl nyúlik az ismeretlen mélységekből az agyuk velejének a harangjái. És azt érzik, hogy ezt a kötelet ráncigálja valaki úgy, hogy a válluk fölött az a csontharang tüzet kongat, félrever, veszedelmet int, pusztulást jelent...” Ebben a kötetben látom viszont novelláját a két egyiptomi múmiáról, az apáról és a fiáról, akik hajnalban felébrednek a British Museumban. Mindketten öszek és kilencvenévesek. Az apának most se imponál a fia. Ramszesz, a fiú, nagyobb hódító, mint Szethosz, az apa. Az apa mégis leszamarazza a fiát, aki meghódította a világot, és most nehéz múmiapólyájában nem tud aludni. „Lásd, mindig mondtam, hogy vacsorára ne egyél olyan nehéz edelt, mert éjszaka rosszakat álmodol tőle.” Nagyon szeretem a gyáva és ideges

oroszlánról szóló írását. Másutt ezt a jellemzően Cholnoky groteszkéget olvasom: „A bacilusok slágerre vannak sorakozva, elől, mint a darvak V betűje élén, a coccusok fővezére, a tífusz nagykaszinója repül.” Ismét másutt ezt a mondatot: „Az Ősz kinyújtotta karját, és egy teljes hónappal nyúlva át a Végtelenségen, már most kopogtat, sírva, patakzó szemmel kéri, hogy eresszék be a szobába is.” Minden betűjéből ráismereünk. Az olvasót pedig elfogja valami határtalan melankólia. Arra gondol, hogy az, aki ezeket írta, sohase pihenhetett nyugodtan és boldogan, felkőnyökölve a felejtés arany párnáján. Ez az utolsó könyve.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE